

Britain's oil relations with Bakhtiari Khans (1354-1322 AH / 1905-1935)

Nooraldin Nemati*

Abstract

In 1901, Mozaffar ad-Din Shah Qajar granted a 60-year exclusive oil concession to British subject William Knox D'Arcy. The initial drilling operations began near Kermanshah but were unsuccessful. Based on expert advice, the focus shifted to Khuzestan, where the Bakhtiari tribe held influence. Due to the central Iranian government's inability to secure the exploration and extraction process, British officials negotiated with Bakhtiari leaders.

In 1905, a six-point agreement was reached between the British and the Bakhtiari chiefs, securing British access to the oil fields. The discovery of commercial oil in 1908 changed the geopolitical situation, straining the relationship between the British and the Bakhtiari. By 1930, following the rise of Reza Shah, the privileges granted to the Bakhtiari were revoked.

This research, utilizing both qualitative and quantitative methods, evaluates British policies toward the Bakhtiari leaders regarding oil operations, suggesting that British support shifted from the Bakhtiari to Reza Shah as political conditions evolved.

Keywords: Iran, Britain, Bakhtiari Tribe, Oil, Khuzestan.

Introduction

In 1901, Mozaffar ad-Din Shah Qajar granted an exclusive 60-year oil concession to William Knox D'Arcy, a British national. According to Article 4 of the contract, the Iranian government was responsible for ensuring the security of exploration and

* Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran,

Tehran, Iran, n.nemati@ut.ac.ir

Date received: 18/09/2023, Date of acceptance: 07/12/2023

extraction operations. The initial drilling operations in the western region (Kermanshah) were unsuccessful, necessitating a shift to the southern regions, particularly under the influence of the Bakhtiari tribe. Both the British government and the Iranian government began negotiations with the Bakhtiari leaders, who proposed their participation in the operations. In 1905, a six-article agreement was reached between the company and the Bakhtiari chiefs concerning exploration, extraction, and oil exports.

The Bakhtiari leaders gained significant material and political benefits from this agreement, strengthening their position in both the region and the country. In 1908, with the discovery of commercial oil, the company's complex financial and commercial policies began to challenge previous agreements. Meanwhile, international events such as World War I, the Russian Revolution, and the collapse of the Ottoman Empire significantly altered the geopolitical landscape, further weakening the Bakhtiari's standing.

As Iran faced these international and regional challenges, the need for a strong centralized government became apparent. With the rise of Reza Shah and the establishment of a centralized authority, the privileges granted to the Bakhtiari leaders were revoked, and their shares were transferred to the Iranian government based on parliamentary decisions.

Methodology

The research employs both qualitative and quantitative methods. Initially, the study involves the collection and description of data, followed by qualitative analysis. Quantitative analysis is also utilized in a comparative manner. This descriptive-analytical approach focuses on the political and economic role of the Bakhtiari tribe in the oil industry.

Discussion and Findings

British statesmen, recognizing the growing importance of oil as a strategic commodity and a foundation of the modern economy, secured an exclusive oil concession in Iran for 60 years. When initial drilling in western Iran (Kermanshah) proved unsatisfactory, operations were moved to southern Iran, within the Bakhtiari tribe's territory. Although the Iranian government was responsible for security under Article 4 of the D'Arcy concession, the British government and the Anglo-Persian Oil Company (APOC) negotiated directly with the Bakhtiari leaders. In 1905, they reached a six-article agreement that granted the Bakhtiari chiefs a 3% stake in the oil company, while

agreeing to sell land at a fair price. If disputes arose over pricing, the British consul in Khorramshahr would serve as the final arbiter.

The agreement was signed by prominent Bakhtiari leaders including Najafqoli Khan Samsam al-Saltaneh, Aliqoli Khan Sardar Asad, and others. On the British side, the contract was signed by Promis, the British consul in Isfahan, with witnesses from both sides. In 1908, commercial oil was discovered in Masjed Soleiman, marking a pivotal moment in the Anglo-Persian oil relations. However, subsequent British technical and financial policies, and the formation of the Bakhtiari Oil Company, strained relations and disregarded the Bakhtiari's shares and interests.

The onset of World War I, the Russian Revolution, and the rise of Reza Shah further complicated the situation. The Bakhtiari leaders lost their earlier significance, and by 1930, under Reza Shah's regime, all their oil-related privileges were revoked, ending their involvement in the industry.

Conclusion

In the early 20th century, British statesmen, recognizing the strategic importance of oil, secured an exclusive concession for Iranian oil. Given the weak central government, local tribal leaders such as the Bakhtiari were entrusted with securing oil operations within their territories. However, the relationship between the British and the Bakhtiari chiefs gradually deteriorated due to internal (e.g., the Constitutional Revolution) and international factors (e.g., World War I and the Russian Revolution). Eventually, British policymakers shifted their support from the Bakhtiari leaders to Reza Shah, leading to the dissolution of the Bakhtiari's privileges and influence in the oil industry.

Bibliography

A comprehensive list of references ranging from historical accounts, archival documents, and scholarly works about the Bakhtiari tribe, British-Iranian oil relations, and the broader political and economic context of early 20th-century Iran.

Abtahi, Alireza (2005), *Oil and the Bakhtiari*, Tehran: Institute for Contemporary History Studies.

Strunk, William Theodore (2006), *The Government of Sheikh Khazal bin Jaber and the Suppression of the Sheikhdom of Khuzestan: A Study of British Imperialism in Southwest Iran 1897-1925*, translated by Safaeddin Tabaraian and Mohammad Avadzadeh, Tehran: Institute for Contemporary History Studies of Iran.

Documents of the Library and National Archives of Iran.

Documents of the Ministry of Foreign Affairs of Iran.

Documents of the Center for Presidential Archives.

- Amini, Alireza (2004), *Political and Economic Issues of Oil in Iran*, Tehran: Khat-e-Sevom.
- Bakhtiari, Abolfath (1967), *The History of the Bakhtiari*, Tehran: n.p.
- Jarman, Robert L. and Burrell, M. R. (2018), *Political Notes of Iran 1881-1965*, translated by Mohammad Safar and Hassan Rezaei, Vol. 2, Tehran: Institute for Contemporary History Studies.
- Blücher, Vipert (1984), *Blücher's Travelogue*, translated by Kikaavous Jahandari, Tehran: Kharazmi.
- Pourbakhtiar, Ghafar (Winter 2009), "The Bakhtiari Khans, the British Government, and Oil Policies," *Journal of Foreign Relations History*, No. 41, pp. 147-170.
- Zoghi, Iraj (2008), *Political and Economic Issues of Oil in Iran*, Tehran: Daneshparvar.
- Rahimzadeh Safavi, Ali Asghar (1929), *Economic Iran*, Vol. 1, Tehran: Taraghi Library.
- Shwadran, Benjamin (1975), *The Middle East, Oil, and the Great Powers*, translated by Abdolhossein Sharifian, Tehran: Pocket Books Publishing.
- Fateh, Mostafa (1979), *Fifty Years of Oil in Iran*, Tehran: Payam.
- Ghorban Pour-Dashtaki, Khodabakhsh (2010), *Britain and the Bakhtiari (1896-1925)*, Tehran: Institute for Contemporary History Studies.
- Katouzian, Mohammad Ali (2005), *The Political Economy of Iran*, translated by Mohammad Reza Nafisi and Kambiz Azizi, Tehran: Markaz, 11th Edition.
- Keddie, Nikki R. (1990), *The Roots of the Iranian Revolution*, translated by Abdolrahim Gohari, Tehran: Qalam.
- Keshavarz, Mohammad Ali (1999), *Oil During the Reza Shah Era: Documents on the Renegotiation of the D'Arcy Concession (1933 Agreement)*, Tehran: General Office of Archives, Documents, and Museums of the Presidential Office.
- Garthwaite, Gene R. (1994), *The Bakhtiari's Political and Social History*, translated by Mehrab Amiri, Tehran: Anzan/Sahand Publications.
- Lenczowski, George (1977), *Russia and the West in Iran: A Study in Imperialism, 1900-1946*, translated by Esmail Ra'in, Tehran: Javidan.
- Harding, Arthur (1991), *Political Memoirs*, translated by Javad Sheikh Eslami, Tehran: Keyhan.
- Yaghoobinejad, Ali (1994), *The Oil Chief*, Tehran: Yadvareh Ketab Publishing.
- Yergin, Daniel (2006), *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power*, 2 vols., translated by Gholamhossein Salehiyar, Tehran: Ettelaat Publications.
- Cronin, Stephanie (2004), "The Politics of Debt: The Anglo-Persian Oil Company and the Bakhtiari Khans," *Middle Eastern Studies*, vol. 40, No. 4, pp. 1-8.
- Iran Political Diaries 1881-1965* (1997), Edited by Robert Jarman, London: Archive Edition Limited.

مناسبات نفتی انگلیسی‌ها با سران حکومت‌گر بختیاری (۱۳۲۲-۱۳۵۴ق / ۱۹۳۵-۱۹۰۵م.)

نورالدین نعمتی*

چکیده

مظفرالدین شاه قاجار در سال ۱۳۱۹ق/ ۱۹۰۱م. امتیاز نفت را به «ویلیام ناکس داریسی» تبعه کشور بریتانیا به مدت شصت سال و به صورت انحصاری واگذار کرد. امتیازنامه مزبور در ۱۸ ماده تنظیم و به استناد ماده هشتم آن، عملیات حفاری در جنوب غرب کرمانشاه امروزی (نفت شهر) در حاشیه مرز با عثمانی آغاز شد. پس از دو سال کاوش، روشن شد که میادین یادشده نفت کافی و تجاری نداشتند. با توصیه کارشناسان و داده‌های علمی، ادامه حفاری به خوزستان و مناطقی که تحت نظر ایل بختیاری بودند، منتقل شد.

کارگزاران سیاسی انگلیسی با آگاهی از شرایط منطقه، ضعف و ناتوانی دولت مرکزی ایران برای تأمین عملیات اکتشاف و استخراج، دانستند که باید با خان‌های بختیاری وارد مذاکره شوند. در سال ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م. پس از چند دوره مذاکره، سرانجام قراردادی در شش ماده تنظیم و مورد موافقت انگلیسی‌ها و بختیاری‌ها قرار گرفت. در سال ۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۸م. با کشف نفت تجاری و تغییر شرایط بین‌المللی، در راستای راهبرد نوین روابط انگلیسی‌ها با خوانین بختیاری دستخوش تغییر و دچار چالش شد. در پی آن و با روی کار آمدن رضاشاه، سرانجام در سال ۱۳۰۸ش/ ۱۹۳۰م. به امتیازات بختیاری‌ها خاتمه داده شد.

این پژوهش با روش کیفی و با اخذ رویکردی توصیفی-تحلیلی به ارزیابی موضوع می‌پردازد. بهرمندی از اسناد نویافته و منابع منتشره اخیر از ویژگی نوین این نوشتار است. پژوهش حاضر در پی پاسخ به این پرسش است که سیاست دولتمردان انگلیسی با خوانین حکومتگر بختیاری در حوزه عملیات نفت چگونه بوده است؟ جهت پاسخ‌گویی به پرسش

* دانشیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، تهران، ایران، n.nemati@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۶

فوق، این فرضیه اتخاذ شد که کارگزاران سیاسی بریتانیا با آگاهی از اوضاع بین‌المللی و منطقه‌ای پس از کسب امتیاز نفت، برای ایجاد امنیت جهت اکتشاف و استخراج، با خوانین بختیاری ارتباط برقرار کردند و پس از تغییر شرایط و روی کار آمدن رضاشاه، از پشتیبانی بختیاری‌ها رویگردان شده و ضمن حمایت از رضاشاه، به امتیازهای سابق بختیاری‌ها خاتمه دادند.

کلیدواژه‌ها: ایران، بریتانیا، قبایل بختیاری، نفت، خوزستان.

۱. مقدمه و پیشینه پژوهش

مظفرالدین شاه در سال ۱۳۱۹ق/۱۹۰۱م. امتیاز اکتشاف، استخراج، حمل‌ونقل، پالایش و صدور نفت را به صورت انحصاری و برای مدت ۶۰ سال به ویلیام ناکس دارسی، تبعه دولت بریتانیا، واگذار کرد (هاردینگ، ۱۳۷۰: صص ۱۹۰-۱۸۷). در وهله نخست، عملیات حفاری در جنوب غرب استان کرمانشاه امروزی و در منطقه چاه سرخ (نفت شهر) در مرز ایران و عثمانی آغاز شد. پس از دو سال، روشن شد که میدان‌های منطقه، نفت تجاری کافی که قابل بهره‌برداری باشد، ندارند. صاحب امتیاز بر اساس گزارش‌ها و تحقیقات کارشناسان، عملیات حفاری را به مناطق ماماتین، شاذین، رامهرمز و مسجد سلیمان منتقل کرد. نواحی یادشده جزء قلمرو نفوذ ایل بختیاری به شمار می‌آمدند.

بر اساس ماده چهارم امتیازنامه دارسی، تأمین امنیت عملیات اکتشاف و استخراج نفت بر عهده دولت ایران بود؛ با این حال، دولت ایران در آن روزگار و شرایط، توانایی تأمین امنیت را نداشت. از این جهت، انگلیسی‌ها ناگزیر از مذاکره و گفت‌وگو با سران بختیاری شدند. خان‌های بختیاری در مرحله نخست، پیشنهاد مشارکت بیست، شانزده و ده درصدی را دادند که مورد پذیرش طرف انگلیسی قرار نگرفت؛ اما با این حال، امکان آغاز حفاری و عملیات اکتشاف نفت با قطع مذاکرات و رویگردانی از بختیاری‌ها مقدور نبود؛ بنابراین انگلیسی‌ها دوره دوم مذاکرات خود را با بختیاری‌ها آغاز کردند و پس از گفت‌وگوهای مکرر، سرانجام در سال ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م. قراردادی در شش ماده تنظیم و با خوانین مزبور منعقد گردید و بدین ترتیب، عملیات حفاری در قلمرو بختیاری‌ها آغاز شد. سران بختیاری که مناسبات دیرینه‌ای (جاده لینچ) با بریتانیایی‌ها داشتند، با پشتیبانی آنان و کسب منافع مالی، از برتری منطقه‌ای در برابر رقبای خویش برخوردار گردیدند و نیاز متقابل، دوره‌ای از از تفاهم و همکاری را آغاز کرد. در سال ۱۳۲۶ق/۱۹۰۸م. با کشف نفت تجاری در مسجد سلیمان، اوضاع دیرینه

دستخوش تغییر شد و با تصویب‌نامه‌های پیچیده مالی و تجاری، توافقات پیشین به چالش کشیده شدند.

در اوایل سده بیستم و با آغاز جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م./ ۱۳۳۲-۱۳۳۷ ق)، وقوع انقلاب در روسیه و روی کار آمدن متعاقب بُلشویک‌ها (۱۹۱۷ م./ ۱۳۳۶ ق)، ضرورت‌های جدیدی به وجود آمد و شرایط بین‌المللی و منطقه‌ای لزوم ایجاد دولت مرکزی و مقتدر را در ایران تقویت کردند. با قدرت‌گیری رضاشاه، از خوانین بختیاری حمایت نشد و با پشتیبانی از سیاست حکومت مرکزی، همگی امتیازاتی که به بختیاری داده شده بود، از ایشان سلب گردید و بر اساس تصمیم دولت و مصوبه مجلس شورای ملی، سهام سران بختیاری‌ها به دولت ایران واگذار شد.

این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که مناسبات انگلیسی‌ها با خوانین بختیاری چگونه بوده است؟ جهت پاسخ‌گویی به پرسش فوق، این فرضیه اتخاذ گردید که دولت بریتانیا با درک اوضاع جهانی و منطقه‌ای پس از کسب امتیاز نفت، بنا به ضرورت با سران ایل بختیاری وارد رابطه شد و با عقد قراردادهای عملیات اکتشاف و استخراج نفت را آغاز کرد. پس از تغییر شرایط و ضرورت‌های بین‌المللی و لزوم پشتیبانی از سیاست ایجاد حکومت مرکزی قدرتمند در ایران، چرخشی در سیاست‌های بریتانیا نسبت به خوانین بختیاری آغاز شد و سرانجام، همگی امتیازات نفتی از ایشان اخذ و به دولت ایران واگذار گردید.

درباره موضوع مناسبات انگلیسی‌ها و خوانین بختیاری، خصوصاً با تکیه بر مسئله نفت جنوب ایران، پژوهش‌هایی تاکنون به رشته تحریر درآمده است. پژوهش‌های مزبور را می‌توان به دو دسته کلی کتاب‌ها و مقالات دسته‌بندی کرد. کتاب‌های مرجع در باب موضوع تاریخ نفت ایران، از جمله *خواب آشفته نفت محمدعلی موحد*، *مسایل سیاسی و اقتصادی نفت ایران* ایرج ذوقی، *نفت و بختیاری‌های علیرضا ابطحی*، *انگلیس و بختیاری خدابخش قربان پوردشتکی و پنجاه سال نفت ایران* مصطفی فاتح هر یک دربردارنده اطلاعاتی راجع به مناسبات انگلیسی‌ها و بختیاری‌ها بر سر موضوع نفت هستند. در میان مقالات نیز نوشتارهای غفار پوربختیار از جمله «خوانین بختیاری، دولت انگلیس و سیاست‌های نفتی» و «ایل بختیاری و جنگ جهانی اول: بررسی راهبردها و راهکارهای انگلیس و آلمان»، مقاله استفانی کرونین با عنوان «سیاست‌های قرضه شرکت نفت ایران و انگلیس و خان‌های بختیاری» و مقاله جین راف گارثویت با عنوان «خان‌های بختیاری، دولت ایران و انگلیس (۱۸۴۶-۱۹۱۵ م.)» هر یک مشتمل بر تحلیل‌های ارزشمندی درباره پیوندهای بختیاری‌ها و انگلیسی‌ها هستند. با این حال، در کتاب‌های مرجع

تنها اشارات کوتاه و گذرایی به مناسبات انگلیسی‌ها و بختیاری‌ها دیده می‌شود که غالباً ذیل موضوع کلی نفت ایران قرار گرفته‌اند و در مقالات نیز به‌رغم اشتغال بر رویکردهای جزئی‌نگر، بهره‌برداری از اسناد آرشیوی و منابع اصلی به ندرت اتفاق می‌افتد. پژوهش حاضر بر آن است تا ضمن پرداختن به پرسش اصلی تحقیق، تمرکز جزئی‌نگرانه‌تری به موضوع مزبور با تکیه بر اسناد آرشیوی تازه منتشره و بازخوانی دقیق آنها قرائت نوینی ارائه نماید.

۲. امتیازنامه نفت و بختیاری‌ها

سیاستمداران بریتانیا در اوایل سده بیستم با پی بردن به اهمیت نفت به‌عنوان ماده‌ای حیاتی و استراتژیک در صنعت، سعی کردند تا با به دست آوردن امتیاز نفتی در اقصی نقاط جهان و از جمله ایران، از عواید آن بهره‌مند شوند. یادداشت‌های «ژاک دمورگان» (Jacques Jean Maddie de Morgan) و گزارش‌های دیگر جهانگردان اروپایی حاکی از وجود ذخایر نفتی در جنوب ایران بودند (شوادران، ۱۳۵۴: صص ۱۱-۱۴). از این رو، کارگزاران سیاسی بریتانیا زمینه‌های مساعدی را جهت کسب امتیاز فراهم کردند. در پاریس «سِر هنری دراموند وُلَف» (Henry Drummond Wolff) (دیپلمات پیشین در ایران) برای واگذاری امتیاز نفت، ملاقاتی بین آنتوان کتابچی‌خان و ویلیام ناکس دارسی (William Knox D'Arcy) ترتیب داد (امینی، ۱۳۸۳: ص ۱۹؛ ذوقی، ۱۳۸۷: ص ۵۲). پس از مذاکراتی، نهایتاً زمینه‌های واگذاری فراهم شد و سرانجام در سال ۱۳۱۹ق/۱۹۰۱م. امتیاز انحصاری اکتشاف، استخراج، بهره‌برداری، صدور، پالایش و ایجاد خطوط لوله برای مدت ۶۰ سال به صورت انحصاری به شخصِ دارسی واگذار گردید (هاردینگ، ۱۳۷۰، ۱۹۰-۱۸۷).

قرارداد دارسی در ۱۸ ماده تنظیم و تعهدات دولت ایران آشکارا صریح و الزام‌آور بودند. پس از انعقاد قرارداد، در سال ۱۳۲۰ق/۱۹۰۲م. عملیات حفاری در جنوب باختری کرمانشاه و در شمال قصر شیرین و منطقه چاه سرخ (نفت شهر) در مرز عثمانی آغاز شد؛ اما پس از دو سال، روشن گردید که چاه‌های اکتشافی فاقد نفت تجاری بودند (جهت اطلاع از عملیات و حفاری‌های کارگزاران دارسی در چاه سرخ کرمانشاه ر.ک: کاتوزیان، ۱۳۸۴: ۳۲۳). دارسی برای ادامه حفاری، خطه خوزستان را در نظر گرفت؛ با وجود این، حفاری‌های ناامیدکننده و تحمیل هزینه‌های گزاف، وی را ناگزیر کردند برای ادامه کار یا فروش امتیاز، تصمیم‌های جدیدی اتخاذ کند.

در این هنگام، لرد فیشر (Baron fisher)، وزیر دریاداری وقت بریتانیا که از مدت‌ها پیش یکی از هواداران سرسخت تبدیل سوخت کشتی‌های بریتانیایی از زغال سنگ به نفت بود، برای جلوگیری از واگذاری امتیاز داری به اشخاص یا نهادهای غیربریتانیایی، با لرد استراتکونا و رئیس «شرکت نفت برمه» وارد گفت‌وگو شد و با تأسیس «سندیکای امتیازات» تمامی سهام شرکت بهره‌برداری اولیه داری را خریداری و سرمایه لازم برای ادامه حفاری در ایران فراهم شد (فاتح، ۱۳۷۱: ۲۸-۲۴). بریتانیایی‌ها برای ادامه عملیات حفاری، مناطق ماماتین، شاذین، رامهرمز و مسجد سلیمان را در نظر گرفتند (یعقوبی‌نژاد، ۱۳۷۳: ۶۸-۶۵). مناطق یادشده در قلمرو نفوذ سران ایل بختیاری قرار داشتند و بنابراین، جلب نظر بختیاری‌ها از طریق مذاکره، امری ناگزیر برای بریتانیایی‌ها بود (بایگانی وزارت خارجه، سند شماره ۷-۸-۲۲-۱۳۲۴ق).

کارگزاران بریتانیایی مذاکراتی با اسفندیارخان سردار اسعد ایلخان و محمدحسین‌خان سپهدار ایل بیگی آغاز کردند. خوانین مزبور در وهله نخست، خواستار مشارکت ۲۰، ۱۶ و ۱۰ درصدی بودند (اوژن بختیاری، ۱۳۴۶؛ ۱۷۶-۱۷۳). در این مرحله، جورج رینولدز (George Renolds)، نماینده طرف بریتانیایی، با پیشنهادهای آنان مخالفت کرد و گفت‌وگو برای بازه‌ای متوقف شد (همان، ۱۷۵). پس از مرگ هر دو خان، کارگزاران سیاسی بریتانیا با ارزیابی دقیق اوضاع تصمیم گرفتند تا هرچه زودتر مذاکرات را مجدداً آغاز کرده و آن را به فرجام برسانند (بایگانی وزارت خارجه، سند شماره ۱-۲۰-۱۹-۱۳۲۳). ناگفته نماند که دور نیست مرگ مبهم و نابه‌هنگام این دو خان بختیاری که با فاصله اندکی از پایان دوره نخست گفت‌وگوها رخ داد، ناشی از سیاست‌های پنهان طرف بریتانیایی بوده باشد؛ چنانکه اوژن بختیاری نیز محمدحسین‌خان سپهدار را «اولین قربانی نفت در ایران» خوانده است (اوژن بختیاری، ۱۳۴۶: ۱۷۶).

با آغاز دوره دوم مذاکرات بریتانیایی‌ها و بختیاری‌ها، وزارت خارجه بریتانیا به کارگزاران خود در ایران دستور داد تا در مذاکره با بختیاری‌ها، حُسن نظر آنان را جلب کنند. پرایس (Prais)، کنسول بریتانیا در اصفهان، نماینده بریتانیایی‌ها در این دوره از گفت‌وگوها بود. وی ضمن مذاکره با بختیاری‌ها، بیان داشت که با ادامه پافشاری سران بختیاری بر شراکت ۱۰ درصدی، سهام آنان را از سهم ۱۶ درصدی دولت ایران که در متن اولیه امتیازنامه داری قید شده بود، کم گردد (بایگانی وزارت خارجه، سند شماره ۵۰-۸۰-۲۲-۱۳۲۴). حتی علیقلی‌خان سردار اسعد بختیاری خواستار سهم ۲۰ درصدی از بریتانیایی‌ها بود (اوژن بختیاری، ۱۳۴۶: ۱۷۶؛ پوربختیار، ۱۳۸۸: ۱۵۳-۱۵۴). با این حال، دیری نپایید که سران و خوانین جناح‌های

بختیاری در توافق‌نامه نهایی (۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م.) به سهم سه درصد راضی شدند و پرایس موافق به عقد توافق‌نامه شد.

۳. توافق‌نامه بریتانیایی‌ها و خوانین بختیاری در سال ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م.

همان‌طور که پیشتر ذکر گردید، گفت‌وگوهای بریتانیایی‌ها و سران بختیاری در وهله نخست، به نتیجه روشنی نرسید و با درگذشت اسفندیارخان و محمدحسین‌خان، دوره دوم گفت‌وگوها آغاز شد. در دوره دوم مذاکرات، نهایتاً توافقی (قُنطرات) در شش فصل (ماده) به تاریخ هفدهم رمضان سال ۱۳۲۳هـ/ ۱۵ نوامبر ۱۹۰۵م. میان بریتانیایی‌ها و خوانین بختیاری منعقد گردید. صورت استنساخ شده مفاد فصول سند مزبور، به شرح زیر است:

سواد قنطرات‌نامه

مورخه ۱۷ رمضان ۱۳۲۳/ مطابق ۱۵ نوامبر ۱۹۰۵

Darcy

صورت قُنطراتی است که واقع شد فی‌مابین طرفین که یک طرف آن مِستِر داریسی Darcy و شرکای کمپانی امتیازات و طرف دیگر خوانین عظام بختیاری است از قرار فصول شش‌گانه ذیل:

فصل اول- در مدت پنج سال، شرکای کمپانی حق دارند در خاک بختیاری همه قسم امتحانات و همه نوع ملاحظات عمیق و اختیارات و تفحصات نمایند برای پیدا کردن نفت و شوارع و راه‌ها و راه لوله‌ها برای این کار و هرچه لازم و صلاح بدانند بسازند و نیز منزل‌ها بسازند هر چیز که لازم بدانند برای اتمام و نیل بمقصود و اسباب و دستگاه و غیره و غیره تهیه و استعمال نمایند و هر قدر زمینکه لازم می‌شود برای این کار و مقصود خوانین عظام بختیاری بدانند و زمین بجهت ساختن مسکن اشخاص و هر قدر لازم شود اگر زمین مَزروع آبی و دیمی است شرکای کمپانی قیمت عادلانه وقت آنرا بدانند و هر کجا عمارت منزل و مسکن ساختند دو عدد بُرج برای منزل مستحفظین نزدیک عمارت بسازند و در هر بُرجی ده نفر مستحفظ بتواند سُکنا نماید و اگر اختلافی در قیمت عادلانه حاصل شد رجوع شود در رفع اختلاف و تعیین قیمت عادلانه [به] بریس قونسل دولت بهیه انگلیس مقيم مُحَمَّره و حاکم اُردو که مطابق فصل چهارم باید خوانین عظام معین نمایند و بجهت این کارها و برای مستحفظین منازل و اسباب و غیره همه نوع مواظبت برای کسانی که جستجو می‌نمایند و چاه حفر و درست می‌کنند و برای تمام اجزاء و عمله‌جاتیکه در اینکارها شرکای کمپانی لازم دارند برای حفاظت

اجزای کمپانی و منازل و اسباب و راه‌ها و غیره و اعانت شرکای کمپانی در تسهیل و اجرای مقصود خوانین عظام هر سالی دو هزار ۲۰۰۰ لیبره انگلیسی حق گرفتن دارند و این قنطرات باقی است تا هر مدتی که شرکای کمپانی صلاح می‌دانند در خاک بختیاری کار کنند و اگر قبل از پنج ۵ سال شرکای کمپانی نخواستند کار کنند خوانین عظام حق مطالبه مبلغ مرقوم را ندارند و مادامیکه مشغول کار هستند مبلغ مرقوم را هر سه ۳ ماه پیش بگیرند و قسط اول که پانصد ۵۰۰ لیبره انگلیسی است بعد از امضا شدن این قنطرات اداء خواهد شد و در مقابل مبلغ مرقوم که خوانین عظام می‌گیرند [می‌گیرند] مسئول هستند که برای هر دزدی که واقع شود یا ضرر و خرابیکه برسد از ایل بختیاری و غیره در خاک بختیاری اشخاص و اجزای کمپانی و منزل‌ها و دستگاه‌ها [و] ماشین‌ها و راه‌ها و اسباب و اموال اُردو و اجزاء و غیره که تمام مضار وارده در خاک بختیاری را خوانین باید از عهده غرامت برآیند و پول نقد را وکیل کمپانی در صندوق آهنی نگاهدارد که دورتر از خطر باشد پس باید با مراقبت کامله مستحفظین صحیح و بقاعده بکارند [بگمارند؟] برای شارع و برای راهیکه ساخته می‌شود و نیز برای اشخاص و منزل‌ها و دستگاه‌ها و ماشین‌ها و اسباب‌ها و اموال‌ها و غیره و قبل از پیدا شدن نفت خوانین عظام دور اردو مستحفظین برای حفاظت مرقومات در دو نقطه که وکیل کمپانی معین مینماید بگذارند و همینکه نفت پیدا شد هر قدر اردوی مستحفظین لازم بشود در نقاط متعدده خوانین عظام بگذارند که در هر صورت حفاظت مرقومات حاصل بشود.

فصل دوم- اگر در خاک بختیاری نفت منظور شرکای کمپانی حاصل شد و خواستند مشغول تصفیه نفت و تجارت بشوند، طرفین قبول و اجراء مینمایند شروح مرقومه فصل اول را تا امتداد و انقضای زمان امتیاز کمپانی و در این صورت شرکای کمپانی قبول مینمایند که بعد از آنکه راه لوله‌های مجرای نفت را ساختند و نفت در لوله‌ها و منازل و اشخاص و اجزاء و اسباب و غیره در خاک بختیاری و خاک خوانین هر سالی یک هزار ۱۰۰۰ لیبره انگلیسی اضافه بر مبلغ مرقوم فصل اول بدانند و مجموعاً سه ۳ هزار ۳۰۰۰ لیبره انگلیسی میشود و باقسط هر سه ماه پیش بدهند و نیز بعد از کفیل کمپانی نفت در خاک بختیاری و جویا شد نفت در لوله‌ها [؟] از هر کمپانی نفت واحد یا متعدّد که تشکیل یافت در خاک بختیاری از هر صد ۱۰۰ سهم شرکت متداولی عمومی سه ۳ سهم شرکت بخوانین عظام بختیاری باشند و قیمت سه ۳ سهم شرکت را از خوانین نگیرند و حق مطالبه سه ۳ سهم را ندارند.

فصل سوم- شرکای کمپانی قبول مینمایند در صورتیکه چاه نفتی که برای خوانین عظام بختیاری دائر کرده و استعمال مینمایند کلیتاً نسبت اعمال شرکای کمپانی خراب و عاطل و

باعث ضرر بخوانین عظام بختیاری شدند برای رفع این نوع ضرر خوانین را راضی نمایند و اگر فیما بین طرفین در این فقره [این فقره] اختلافی شد رجوع شود بقونسول جنرال دولت بهیه انگلیس مقیم اصفهان که واسطه و حکم باشد در رفع اختلاف مزبور.

فصل چهارم- خوانین عظام بختیاری باید حاکم و رئیس متشخص مخصوص معین نمایند در اردو برای اردوهای مستحفظین و عملجات ایرانی که باعث تسهیل و اجرای مقاصد شرکای کمپانی باشد و هر کدام از مستحفظین و اجزاء و عملجات ایرانی کوتاهی در خدمت خود بنمایند، بتصویب وکیل کمپانی آنها را تنبیه و مجبور بخدمت نمایند و نیز نگذارند اختلافی فیما بین آنها واقع شود و خلاف تکلیف و خدمت خود بنمایند و مسامحه نمایند و در صورت وقوع مقصرین را بتصویب وکیل کمپانی تنبیه و مجازات دهند و از هر جهت تسهیل اعمال و مقاصد و کارها و حفاظت مرقومات و امنیت و اطمینان شرکای کمپانی را حاصل نمایند.

فصل پنجم- پول را [که] خوانین عظام بختیاری بموجب این قنطرات از شرکای کمپانی میگیرند [می گیرند] در مقابل اعمال و کارهای مشروحه است که در این قنطرات معین شده است. پس اگر خوانین عظام یا مأمورین شان مسامحه در کارهای مشروحه و مرقومه و حفاظات مزبوره نمودند شرکای کمپانی حق دارند مطالبه غرامت و ضرر خود را از خوانین بنمایند به اطلاع جنرال قنسل دولت بهیه انگلیس مقیم اصفهان، ولی قنطرات باطل نمیشود و خوانین معظم الیه هم ضامن و جوابده هستند برای هر شخص مدعی و مزاحم [مزاحم؟] مشروح قنطرات مزبور.

فصل ششم- بعد از انقضای مدت امتیاز کمپانی از دولت هر قدر عمارت در خاک بختیاری که متعلق به بکمپانی باشد، متعلق بخوانین عظام خواهد بود (ساکما، سند شماره ۷۸۶-۱۳۲۹-۷-۴۴). همچنین پوربختیار صورت مختصری از قرارداد فوق را در مقاله خویش آورده است. در این باره، ر.ک: پوربختیار، ۱۳۸۸: ۱۵۴-۱۵۶).

در باب ارزیابی قرارداد مزبور، به صورت کوتاه می توان چنین گفت که خوانین و سران بختیاری به کارشناسان بریتانیایی این اختیار را می دادند که برای یک بازه زمانی پنج ساله، همه نوع فعالیت اکتشافی و عمرانی جهت کشف و استخراج نفت انجام دهند و برای پیشبرد فعالیت خویش، حتی برج هایی محافظ با ظرفیت ده نفر نگهبان، برای محافظت کارکنان شرکت دایر کنند. در برابر این اختیارات، خوانین بختیاری سالانه مبلغ دو هزار لیره انگلیسی دریافت می کردند که هر سه ماه یک بار، قابل دریافت بود (ماده/فصل نخست).

بر اساس ماده دوم نیز بریتانیایی‌ها تعهد می‌کردند که پس از استخراج نفت و دستیابی به نفت تجاری، مبلغ یک هزار لیبره انگلیسی سَوای مبلغ دو هزار لیبره مذکور در ماده نخست، به خوانین و سران بختیاری پرداخت کنند. همچنین سه سهم از مجموعه صد سهم شرکت نفتی یا هر شرکت نفتی دیگری که تأسیس می‌شد، بدون پرداخت مبلغی از سوی خوانین بختیاری و بدون داشتن حق مطالبه از سوی کمپانی، به خوانین مزبور اعطا می‌شد (نیز ر.ک: لنزوسکی، ۱۳۵۶: ص ۲۷۸). مهم‌ترین تعهد بختیاری‌ها در برابر این مبالغ و سهام بر اساس ماده نخست قرارداد، محافظت از کارکنان و اموال و اسباب کمپانی نفتی بریتانیایی‌ها در منطقه بود و اگر سرقتی رخ می‌داد و یا خسارتی به شرکت وارد می‌شد، سران و خوانین بختیاری ملزم به پرداخت غرامت بودند (ر.ک: ماده/فصل نخست قرارداد/قنطرات). همچنین پیش‌بینی شده بود که اراضی مزروع آبی و دیمی که مورد نیاز کارکنان شرکت باشد، با قیمت عادلانه خریداری شوند و اگر اختلافی بر سر قیمت عادلانه اراضی پیش می‌آمد، کنسول بریتانیا در محمّره (خرمشهر) و «رئیس اردو» که بر اساس ماده چهارم از سوی خوانین انتخاب می‌شد، مسئول رسیدگی بودند.

درباره این منصب رئیس اردو که بر اساس ماده چهارم، برای پرداختن به امور «اردوهای مستحفظین و عملجات ایرانی» انتخاب می‌شد، آگاهی‌ها اندکی در متن قرارداد آمده است، اما دست‌کم می‌توان چنین گمان برد که وی تا اندازه‌ای عهده‌دار وظایف و مسئولیت‌های قضایی و انضباطی در اردوی کارکنان بوده و مستقیماً از جانب سران بختیاری منصوب می‌شد. سایر مواد قرارداد مزبور نیز چنانکه مشاهده می‌شود، ناظر به کیفیت تعهدات طرفین، بازه زمانی امتیازنامه، سرنوشت ساختمان‌های کمپانی پس از انقضای مدت قرارداد داری، چگونگی حل اختلافات پیش‌آمده و وظایف جنرال کنسول دولت بریتانیا در اصفهان در پیشبرد امور مربوط به قرارداد است.

پس از گفت‌وگو میان نمایندگان دولت بریتانیا و سران بختیاری، نهایتاً متن قنطرات فوق به امضای نجفقلی‌خان صمصام‌السلطنه و علیقلی‌خان سردار اسعد از جناح ایلخانی و غلامحسین‌خان شهاب‌السلطنه (سالار محتشم بعدی) و نصیرخان صارم‌الملک (سردار جنگ بعدی) از جناح حاجی ایلخانی که به نمایندگی از خانواده‌هایشان و افراد ایلی زیرمجموعه خود به گفت‌وگو پرداخته بودند، رسید. در طرف بریتانیایی نیز پرایس، کنسل بریتانیا در اصفهان، متن قرارداد را امضا نمود و محمدتقی امین‌الشریعه، منشی اول کنسول پرایس، و رینولدز به عنوان

شهود، بر متن قرارداد صحه گذاشتند. (جارمن، ۱۳۹۷، ج ۲، ب ۲: صص ۸۱۶-۸۱۵؛ پوربختیار، ۱۳۸۸: صص ۱۵۴-۱۵۵؛ اوژن بختیاری، ۱۳۴۶: ص ۱۷۶).

۴. شرکت نفت انگلیس و ایران و شرکت نفت بختیاری

سرزمین ایران به دلیل موقعیت ویژه و ژئواستراتژیک خود، در سده سیزدهم هجری/نوزدهم میلادی، عرصه رقابت دولت‌های روسیه و بریتانیا شد. در طول این سده با پیشرفت‌های علمی، فنی، تکنولوژیک در صنعت نفت، زمینه‌های تغییر پایه‌های اقتصاد جهانی از منسوجات فراهم شد و در این راستا قدرت‌های نوظهوری (ایالات متحده و آلمان) به عنوان رقیب، نظم مستقر جهانی آن روزگار را به چالش کشیدند. با آغاز سده بیستم میلادی که با اوایل سده چهاردهم هجری همزمان بود، واگذاری امتیاز نفت به انگلیسی‌ها تحولات و کشمکش‌های نوینی در سطح بین‌المللی و منطقه‌ای پدید آورد. رقابت روسیه و بریتانیا با رویکرد تجاری به جنبه‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی تغییر جهت داد. انگلیسی‌ها برای نفوذ و تفوق تجاری و سیاسی در ایران، با احداث جاده تجاری از خلیج فارس به اصفهان (امتیاز لینچ) در کریدور شمال به جنوب کشور موقعیت ویژه‌ای کسب کردند. آنان همچنین با اخذ امتیاز داری، فعالیت‌های خود را جهت دستیابی به نفت در صفحات جنوبی ایران آغاز کردند و در ادامه عملیات حفاری در سال ۱۳۲۷ق/ ۱۹۰۸م. در مسجد سلیمان به نفت تجاری دست یافتند. کارگزاران بریتانیایی با ارزیابی اوضاع، برنامه ویژه و هماهنگی جهت بهره‌برداری مطلوب از ذخایر نفتی ایران در پیش گرفتند. یکی از نخستین راهبردهای ایشان پس دستیابی به نفت تجاری، ایجاد شرکت‌های مشترک نفتی در ایران بود. آنان در بیست و دوم ربیع‌الاول ۱۳۲۷ق/ سیزدهم آوریل ۱۹۰۹م. «شرکت نفت بختیاری» (Bakhtiari Oil Company) و یک روز پس از آن، یعنی در تاریخ بیست و سوم ربیع‌الاول ۱۳۲۷ق/ چهاردهم آوریل ۱۹۰۹م. شرکت جدیدی نام «شرکت نفت انگلیس و ایران» (Anglo-Persian Oil Company) با سرمایه دو میلیون لیره استرلینگ تأسیس و آن را جانشین سندیکای امتیازات پیشین کرد (ذوقی، ۱۳۸۷: صص ۷۰-۶۸؛ کرونین ۲۰۰۴: صص ۱۳۰-۱۲۸؛ کدی، ۱۳۶۹: ص ۱۲۶؛ رحیم‌زاده صفوی، ۱۳۰۸، ج ۱: ص ۱۴۵).

هدف بریتانیایی‌ها از تأسیس دو شرکت مجزا که شکل شگفت‌آوری، نشانگر دیدگاه آنان به ضعف حکومت مرکزی ایران و نادیده گرفتن آن بود، استناد به قرارداد (قنطرات) آنان با خوانین بختیاری در سال ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م. بود که بر اساس همان قرارداد، سران بختیاری سه سهم از مجموع صد سهم (سه درصد) سهام کمپانی و همگی شرکت‌هایی را که ممکن بود در ناحیه

مناسبات نفتی انگلیسی‌ها با سران حکومت‌گر بختیاری ... (نورالدین نعمتی) ۱۳۱

تحت نفوذ ایلات بختیاری فعالیت کنند، دارا بودند (بنگرید به ماده/فصل دوم سواد قنطرات‌نامه سران بختیاری با کارگزاران بریتانیایی در سال ۱۳۲۳ق).

با وجود توافقی‌های اولیه بریتانیایی‌ها با بختیاری‌ها، دستیابی به نفت تجاری و ارزیابی سود کلانی که می‌توانست از طریق آن، عاید آنان شود، ایشان را بر آن داشت تا به هر شیوه‌ای که شده است، سهام و منافع بختیاری‌ها را نادیده بگیرند. یکی از راهکاری کارگزاران انگلیسی در این راستا، تأسیس «شرکت بهره‌برداری اولیه» بود. هدف از تأسیس این شرکت که یکی از شرکت‌های فرعی به شمار می‌آمد، تسهیل معاملات نفتی شرکت نفت انگلیس و ایران با خوانین بختیاری بود و ظاهراً عهده‌دار تأمین درآمد نفتی خوانین بود. شرکت مزبور، نفت استخراجی خود را زیر قیمت واقعی به شرکت نفت بختیاری می‌فروخت و این شرکت نیز عهده‌دار فروش دوباره نفت شرکت انگلیس و ایران به قیمت روز بود (پوربختیار، ۱۳۸۸: ۱۵۷؛ نیز ر.ک: رحیم‌زاده صفوی، ۱۳۰۸، ج ۱: ص ۱۴۵).

با این مقدمات، شرکت نفت با تصویب‌نامه‌های فنی و پیچیده، تمامی هزینه‌های توسعه عملیات و تأسیسات را به حساب شرکت بهره‌برداری اولیه ثبت کرد تا تراز مالی سالیانه شرکت نه تنها سودآور نباشد، بلکه حتی تا مرحله زیان نیز برسد. بریتانیایی‌ها همچنین ضمن امتناع از ارائه گزارش مالی و با پنهان‌کاری و عدم شفافیت، توافقی‌های پیشین خود را با خوانین بختیاری با مشکل روبه‌رو کردند (پوربختیار، ۱۳۸۸: صص ۸۶-۸۷).

۵. توسعه عملیات در منطقه بختیاری

بریتانیایی‌ها پس از کشف نفت تجاری در مسجد سلیمان برای توسعه صنایع و تبدیل سوخت کشتی‌ها نیاز شدیدی به منابع نفتی داشتند. به همین جهت، مجدانانه تحولات سیاسی ایران را پیگیری کردند. وزارت خارجه بریتانیا با تدوین برنامه‌ای برای کارگزاران سیاسی منطقه، دیوید لوریمر (David lochart Robert son lorimer)، نایب کنسول دولت بریتانیا در اهواز، را مسئول هماهنگی اداره امور نفتی کرد (گارثویت، ۱۳۷۳: ص ۲۱۶؛ استرانک، ۱۳۸۵: صص ۱۲۸-۱۲۹). لوریمر در گفت‌وگوهای خود با خوانین بختیاری، نهایتاً به این توافق رسید که مبلغ پرداختی به سران بختیاری را از دو هزار به دو هزار و پانصد لیره انگلیسی افزایش دهد؛ البته با این شرط که بختیاری‌ها از سایر ادعاهای خود دست شسته و مبلغ پانصد لیره مازاد را هم به خانی اختصاص دهند که شخصاً مسئول حفاظت از خطوط و تأسیسات نفتی بود (گارثویت، ۱۳۷۳: ص ۲۱۷).

به‌رغم همگی تعهدات اولیه بریتانیایی‌ها و بختیاری‌ها، چنین می‌نماید که خوانین در تأمین امنیت تأسیسات نفتی سستی نشان می‌دادند یا دست‌کم بریتانیایی‌ها چنین ادعایی داشتند و شاید برای فشار و تجدید نظر در توافقات پیشین برای افزایش سهم خود بودند. زمانی که حراست از تأسیسات نفتی با مشکل روبه‌رو شد، لوریمر به بهانه حفاظت از کنسولگری اهواز، نیروی نظامی محدودی (۲۰ نفر) را به سرکردگی «آرنولد ویلسون» (Arnold Wilson) از هند در مناطق نفتی حوزه بختیاری مستقر کرد که آشکارا نشانگر نقض حاکمیت ملی دولت مرکزی ایران بود (ابطحی، ۱۳۸۴: ۷۶-۷۸؛ یرگین، ۱۳۸۵: ۲۶۰-۲۵۸؛ *Iran Political Diaries*, 1997: p. 445). پس از این اقدام لوریمر، علیقلی‌خان سردار اسعد از طرف سران و خوانین بختیاری مکاتباتی در این خصوص با وزارت خارجه بریتانیا (هاردینگ) (Harding) انجام داد. پیشنهاد آنان بهبود شرایط محافظان و تأمین امنیت عملیات اکتشاف و استخراج میادین نفتی بود و اگر شرایط فوق‌الذکر تحقق می‌یافت، آنان می‌پذیرفتند که نیروهای نظامی خود را از مناطق بختیاری و سایر صفحات جنوبی ایران خارج کنند (گارثویت، ۱۳۷۳: صص ۲۱۷-۲۲۰). با این حال، در مکاتبات مزبور و حتی گفت‌وگوهای کارگزاران انگلیسی با وزارت خارجه و شرکت نفت در این زمینه، توافقی حاصل نشد. می‌توان چنین گفت که ریشه این دوگانگی‌ها به نارضایتی طرف‌های بریتانیایی و بختیاری از مفاد قرارداد سال ۱۳۲۳ ق/ ۱۹۰۵ م. باز می‌گردد؛ زیرا از یک‌سو، بختیاری‌ها باور داشتند که بریتانیایی‌ها حقوق واقعی آنان را در مناطق بختیاری نادیده گرفته و با توسل به نیرنگ و فریب، آنان را به درصد ناچیزی از سهام شرکت‌های نفتی راضی کرده‌اند. از سوی دیگر، بریتانیایی‌ها نیز لزوم همکاری با سران بختیاری را ناگزیر از شرایط آشفته ایران و ناتوانی دولت مرکزی از اعاده نظم و امنیت می‌دانستند و عملاً باور داشتند که مبلغ پرداختی به خوانین بختیاری، باجی بیش نیست و قرارداد دادرسی هم با صراحت تأمین امنیت در حوزه اکتشاف و استخراج به عهده دولت ایران بود (پوربختیار، ۱۳۸۸: ص ۱۵۹؛ *Iran Political Diaries*, 1997: pp. 260-261).

در سال ۱۹۱۴ م./ ۱۳۳۲ ق. و با شروع جنگ جهانی اول (۱۹۱۴-۱۹۱۸ م./ ۱۳۳۲-۱۳۳۷ ق.) دولت ایران اعلام بی‌طرفی کرد، ولی کشور عرصه نبرد نیروهای متخاصم (روسیه و عثمانی) شد. در طول جنگ، جاسوسان و کارگزاران آلمانی برای تحت فشار گذاشتن بریتانیایی‌ها، تلاش کردند تا مسلمانان هند را علیه آنان بشورانند. در منطقه خوزستان نیز این راهبرد با برقراری ارتباط با سران محلی و محروم از قدرت انجام گرفت؛ به طوری که که آلمانی‌ها با طراحی هوشمندانه و همکاری برخی از عشایر عرب در سال ۱۳۳۳ ق/ ۱۹۱۵ م. خطوط انتقال

مناسبات نفتی انگلیسی‌ها با سران حکومت‌گر بختیاری ... (نورالدین نعمتی) ۱۳۳

نفت را در ناحیه «کوت عبدالله» اهواز منفجر کردند (گارثویت، ۱۳۷۳: ص ۲۲۹). در پی این واقعه، به مدت سه ماه جریان انتقال نفت به پالایشگاه آبادان قطع شد (بلوشر، ۱۳۶۳: ۲۶۳-۲۶۱).

وزارت خارجه بریتانیا در دستورالعمل صادره برای کارگزاران محلی و هماهنگی با خوانین حکومتگر بختیاری، تلاش کرد تا با بهره‌گیری از راهکارهایی چون اعطای نشان رسمی، پرداخت وام، توزیع اسلحه و همکاری خوانین با شیخ خزعل، نظم و امنیت منطقه را برقرار و از فعالیت نیروهای آلمانی جلوگیری کند؛ راهکاری که تا اندازه‌ای موفقیت‌آمیز نیز بود (ابطحی، ۱۳۸۴: صص ۱۵۷-۱۵۵).

۶. فروش اراضی

پس از کشف نفت تجاری در سال ۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۸م. شرکت برای توسعه این صنعت نیازمند خرید اراضی، احداث ساختمان، خطوط انتقال لوله، راه اندازی پالایشگاه و افزایش تعداد محافظان بود. در ماده سوم امتیازنامه داری مقرر بود تا اراضی بایر مورد نیاز شرکت به صورت مجانی در اختیار کارگزاران قرار گیرد (بایگانی وزارت امور خارجه ایران، سند شماره ۲-۲۰-۱۹-۱۳۲۳). دولت مرکزی ایران مدعی بود این زمین‌ها جزء خالصات می‌باشند و خوانین بختیاری اظهار می‌داشتند که در حوزه عملیات نفتی بر پایه عرف و سنت دیرینه تمامی زمین‌های این منطقه متعلق به بختیاری‌ها هستند و زمین‌ها به دو دسته آبی و دیمی تقسیم می‌شود و زمین‌های مراتع جزء مایملک مردم می‌باشد و زمین بایر در این منطقه وجود ندارد و شرکت برای توسعه عملیات خود ابتدا می‌بایست رضایت مالک یا مالکان برای فروش کسب و پس از آن عملیات توسعه انجام می‌داد (بنگرید به ماده نخست قرارداد سال ۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵م. میان بریتانیایی‌ها و سران بختیاری).

کارگزاران سیاسی دولت بریتانیا به خوبی متوجه بودند که برای حفظ منافع اقتصادی کلان خود در مناطق نفت‌خیز بختیاری، نمی‌توانند بر تعهدات دولت مرکزی ایران در امتیازنامه داری اتکا کنند؛ دولتی که به تازگی با تغییر نظام سیاسی خود از سلطنت مطلقه به مشروطه سلطنتی، درگیر بحران‌های سیاسی در مرکز بود. به همین جهت، همکاری با خوانین بختیاری امری ناگزیر می‌نمود (گارثویت، ۱۳۷۳: ۴۸-۴۶). خوانین بختیاری مدعی بودند در توافقات پیشین با شرکت نفت، هیچ الزامی برای واگذاری رایگان زمین وجود ندارد.

شرکت نفت پس از آگاهی از خودداری سران بختیاری در واگذاری زمین، رینولدوز و رنکینگ را به عنوان نماینده جهت گفت‌وگو با خوانین تعیین کرد. نمایندگان شرکت و سران بختیاری مذاکراتی طولانی در باب فروش اراضی ترتیب دادند و سرانجام قراردادی در ماه شعبان سال ۱۳۳۹ ق/ ۱۹۲۱ م. به شرح ذیل در هشت ماده تنظیم و مورد توافق قرار گرفت:

ماده اول- اراضی مورد نیاز کمپانی نفت در قلمرو گرمسیری بختیاری‌ها به استثنای مناطق مال‌میر (مال‌امیر)، گئونند، آب‌بند و لالی، قابل خریداری از سوی کمپانی قلمداد شدند. در این میان، هر جریب (برابر ۹۰۰ متر مربع) زمین قابل کشت دیم به مبلغ ده تومان و هر جریب زمین غیرقابل کشت به مبلغ پنج تومان قیمت‌گذاری شد. در این قیمت‌گذاری، تفاوتی میان اراضی شخصی خوانین یا املاک ایلیاتی منظور نشده بود. همچنین پیش‌بینی می‌شد که در صورت نیاز کمپانی به بخش‌های از اراضی مستثنی شده در همین بند (یعنی نواحی مال‌میر، گئونند، آب‌بند و لالی)، در تعیین قیمت، تفاوت و تناسب منصفانه منظور نظر قرار گیرد.

ماده دوم- زمین‌های واگذار شده به شرکت نفت تا زمان انقضای رسمی امتیازنامه داری در تصرف آن‌ها و پس از آن اراضی خریداری شده با عمارت‌های ساخته شده به خوانین بختیاری مسترد خواهد شد.

ماده سوم- اراضی خریداری شده از سوی کمپانی نفت به وسیله مهندسان کمپانی اندازه‌گیری شده و پس از تعیین مساحت اراضی به واحد جریب، با بهره‌گیری از ستون‌هایی گچی علامت‌گذاری خواهند شد. در وهله دوم، از اراضی مزبور دو نقشه تهیه خواهد شد که یکی با امضای کمپانی و دیگری بدون امضا خواهد بود. نسخه بدون امضا برای مهر و امضا به حکومت وقت ارسال می‌شود و پس از تصدیق، به کمپانی بازگردانده خواهد شد.

ماده چهارم- در صورت تمایل کمپانی نفت برای آغاز عملیات در نواحی مزروعی و مسکونی، باید نخست به حکومت وقت اعلان شود. حکومت وقت نیز موظف است تا ساکنان نواحی مزبور را تا عرض سه ماه، به خطه دیگری کوچ دهد؛ البته این ماده و شرط تنها ناظر به جمعیت عشایری مناطق مزبور است، نه روستاییان.

ماده پنجم- همگی اراضی و املاک ایلاتی، خواه مزروع و غیرمزروع، خواه مسکونی و غیرمسکونی، که شرکت نفت از حکومت وقت خریداری کرده است، باید مبلغ آن را به حکومت وقت تحویل دهد و حکومت نیز موظف است تا ملک یا قیمت آن را به رعیت بپردازد.

مناسبات نفتی انگلیسی‌ها با سران حکومت‌گر بختیاری ... (نورالدین نعمتی) ۱۳۵

ماده ششم - اراضی قراردادی که شرکت خریداری کرده، باید نصف مبلغ مورد توافق به خوانین و مابقی به مالکان پرداخته شود.

ماده هفتم - در اراضی خریداری‌شده از سوی کمپانی، عشایر حق چرانیدن و تعلیف چهارپایان خود را نخواهند داشت و تنبیه و تأدیب متخلفان، بر عهده حکومت وقت خواهد بود. همچنین اگر دام یکی از عشایر در اثر تأثیر گاز در منطقه تلف شود، مسئولیتی متوجه کمپانی نخواهد بود.

ماده هشتم - کلیه شرایط این توافق‌نامه تا پایان مدت امتیازنامه داری برقرار خواهد بود. همچنین قسمتی از توافق‌نامه که برای اراضی معین شده، پانزده سال بعد از تاریخ عقد قرارداد، منسوخ گشته و منوط به تجدیدنظر دو طرف خواهد بود (مرکز/سناد ریاست جمهوری، اسناد نفت. سند ۱۴/۱؛ نیز ر.ک: کشاورز، ۱۳۷۸: ۵۰-۴۸).

ناگفته نماند که در قرارداد فوق، مراد از لفظ «حکومت وقت»، خوانین و سران بختیاری است و در واقع خوانین مزبور طرف قرارداد بریتانیایی‌ها و شرکت نفت در توافق‌نامه فوق بودند. این توافق‌نامه که از یک منظر، نشانگر اقتدار فزاینده بختیاری‌ها در واپسین سال‌های فرمانروایی قاجاران در ایران است، نارضایتی برخی از عناصر محلی را برانگیخت. برای نمونه، سادات قیری شوشتر به این توافق‌نامه اعتراض و مدعی مالکیت زمین‌های مذکور شدند و با ارسال تلگرافی به وزارت خارجه ایران، خواستار رسیدگی شدند و این ادعا به وزارت عدلیه جهت اثبات و یا رد ارجاع داده شد (بایگانی وزارت خارجه، سند شماره ۸-۰۶-۵۴-۱۳۲۸). در آن شرایط خوانین بختیاری در مرکز و دولت از قدرت برخوردار بودند نه تنه‌ای شکایات سادات قیری شوشتر رسیدگی نشد بلکه خرده مالکان بختیاری زمین‌های خود را با قیمت پایین‌تر به خوانین واگذار می‌کردند و آنها با قیمت بالاتر به شرکت می‌فروختند.

۷. راهبرد جدید دولت بریتانیا و کناره‌نهادن خوانین بختیاری

بریتانیایی‌ها پس از کسب امتیاز نفت در حوزه عملیات اکتشاف و استخراج با آگاهی از ضعف و ناتوانی دولت و ساختار ایلی و قبیله‌ای جامعه ایرانی با خوانین بختیاری وارد مذاکره و در این زمینه قراردادی (۱۳۲۳ق/ ۱۹۰۵) منعقد کردند که دولت مخالف آن بود (بایگانی وزارت امور خارجه، سند شماره ۵۸-۹-۲۰-۱۳۲۳). خوانین حکومتگر بختیاری نیز برای حفظ منافع خود در منطقه و کسب قدرت مضاعف در مرکز، نیازمند همراهی و پشتیبانی انگلیسی‌ها بودند (قربان پوردشتکی، ۱۳۹۰: ۳۸-۳۵).

با دسترسی به نفت تجاری و ضرورت توسعه عملیات اکتشاف و استخراج، شرکت نفت با تصویب نامه‌ای جدیدی اوضاع را پیچیده دشوار کرد. متن توافق با خوانین بختیاری (۱۳۱۳ق/ ۱۹۰۵م) به زبان فارسی نوشته شده بود و در برگردان، تفسیرهای متفاوت و متضادی دیده می‌شد؛ از جمله در ماده دوم قرارداد مزبور، تصریح نشده بود که سه درصد سهام شرکت‌هایی که در قلمرو بختیاری تأسیس می‌شدند، از کل سرمایه یا سهام قابل عرضه تخصیص می‌یافت. روی هم رفته، از مجموع دو شرکت (نفت بختیاری و بهره‌برداری اولیه) ۳۷۳۲۰ سهم به خوانین واگذار شد (کرونین، ۲۰۰۴: ۱۳۰-۱۲۸).

نکته دیگری که بریتانیایی‌ها را بعدها به تکاپو واداشت، ماجرای قرارداد سال ۱۹۰۷م/ ۱۳۲۵ق. میان دولت‌های بریتانیا و روسیه بود. واقع شدن صنعت نفت در منطقه بی‌طرف قرارداد ۱۹۰۷م/ ۱۳۲۵ق. نگرانی‌هایی برای بریتانیا ایجاد کرد. آنان از این بیم داشتند که سران بختیاری ممکن است سهام خود را به کشور ثالثی (روسیه، آلمان و ایالات متحده آمریکا) بفروشند. برای مقابله با این احتمال، بریتانیایی‌ها در یک برنامه مدون و با انگیزه ایجاد وابستگی مالی، وام‌های کلانی که امکان بازپرداخت آن‌ها وجود نداشت، به خوانین واگذار کرده و در عوض، بیشتر سهام آنان از شرکت‌های نفتی را به عنوان وثیقه در رهن بانک شاهنشاهی قرار دادند. از سوی دیگر، به‌رغم افزایش حق‌الحفاظه از دو هزار لیره به سه هزار لیره، افزایش امنیت و حراست در حوزه عملیات نفتی با مشکلاتی روبه‌رو شد. خوانین مدعی بودند که عدم پرداخت مبلغ مورد توافق، باعث این وضع شده است و کارگزاران شرکت نیز اظهار می‌داشتند که تأمین امنیت و حراست بایستی بر عهده دولت مرکزی باشد و پرداخت هر مبلغی به خوانین بختیاری، عملاً غیرقابل قبول است (بلوشر، ۱۳۶۳، ج ۱: ۲۶۴-۲۶۰).

همان‌طور که پیشتر نیز خاطرنشان گردید، با پیشرفت فناوری در اوایل سده بیستم میلادی و تبدیل شدن نفت به سوخت رایج کشتی‌ها و ماشین‌آلات صنعتی، نیاز دولت بریتانیا به ذخایر نفتی فزاینده شده بود و چهره‌هایی چون فیشر، حامیان جدی اخذ امتیازات نفتی در مستعمرات بریتانیا بودند. بر همین اساس، دولتمردان بریتانیا با تدوین راهبردی جدید و با ارسال لایحه‌ای به پارلمان و کسب موافقت با آن، میزان ۵۱ درصد از سهام شرکت نفت را خریداری کردند و نیاز به منابع نفتی مطمئن و با قیمت ثابت برای وزارت درياداری تأمین گردید (یرگین، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۹۰-۲۸۶). با این حال، هنوز منطقه نفت‌خیز خوزستان که بخش عمده‌ای صنایع شرکت نفت در آن مستقر بودند، بخشی از منطقه بی‌طرف قرارداد سال ۱۹۰۷م/ ۱۳۲۵ق. به شمار می‌آمد و همین مسئله، یکی از دغدغه‌های جدی بریتانیایی‌ها بود. آغاز جنگ جهانی اول،

مناسبات نفتی انگلیسی‌ها با سران حکومت‌گر بختیاری ... (نورالدین نعمتی) ۱۳۷

فرصت بی‌نظیری در اختیار بریتانیایی‌ها قرار داد تا آن خطه را نیز به منطقه تحت نفوذ خود تبدیل کنند و این هدف در جریان قرارداد سری سال ۱۹۱۵م./۱۳۳۴ق. قسطنطنیه میان بریتانیا و روسیه، تحقق یافت.

وقوع انقلاب سال ۱۹۱۷م./۱۳۳۶ق. روسیه و تهدید رهبران آن، چالش جدیدی برای دولتمردان بریتانیایی بود، به ویژه از این منظر که چنین رویدادی در راهبرد طولانی مدت بریتانیا تعریف نشده بود. در واقع قدرت‌گیری بلشویک‌ها در کرانه‌های شمالی ایران و صدور اندیشه‌های انقلابی از سوی آنان به جهان خارج، اقتدار بریتانیا را در آسیا به چالش می‌کشید. به همین دلیل، چرخش عمده‌ای در سیاست آنان نسبت به ایران پدید آمد و آنان تلاش کردند تا با حمایت از شکل‌گیری یک دولت مرکزی نیرومند در ایران، از منافع خود در ایران و سایر مستعمرات آسیایی خویش دفاع کنند. در اثر این چرخش بنیادین، راهبرد توافق و همکاری با خوانین محلی، از جمله سران بختیاری، نیز به تدریج رنگ باخت و چندی بعد، سردمداران ایلات بختیاری در رویارویی با رضاخان، ناگزیر از تسلیم شدند. پس از مهار اقتدار محلی خوانین بختیاری، تمامی امتیازات آنان در حوزه‌های نفتی، در اختیار دولت مرکزی ایران قرار گرفت.

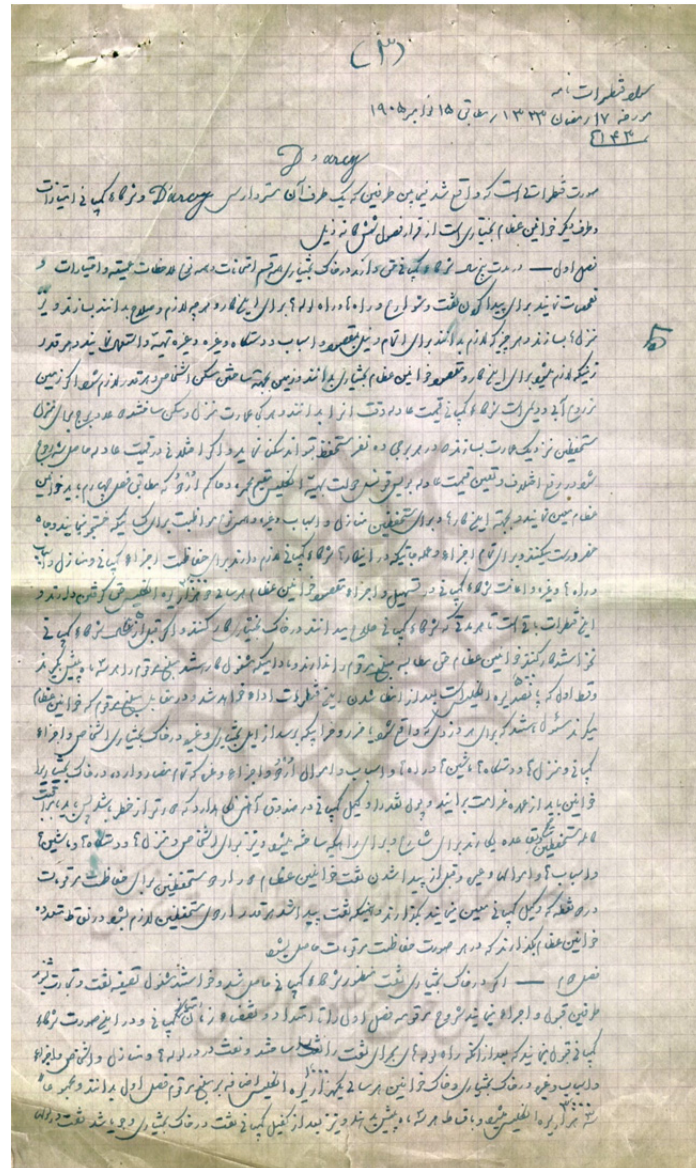
۸. نتیجه‌گیری

در اوایل سده بیستم میلادی، دولتمردان بریتانیایی با آگاهی از اهمیت فزاینده نفت به عنوان یک کالای استراتژیک و پایه اقتصاد نوین جهانی، با فراهم کردن بسترهای لازم امتیاز نفت در ایران را کسب کردند. این رویداد منشاء تحولات و کشمکش‌های داخلی، منطقه‌ای و بین‌المللی شد. ضعف دولت مرکزی و ساختار ایلی جامعه ایران ایجاب می‌کرد تا برای تأمین امنیت اکتشاف و استخراج نفت، بریتانیایی‌ها با خوانین بختیاری وارد گفت‌وگو شوند. با اینکه در وهله نخست، بختیاری‌ها پاسخ مساعدی به درخواست‌های نمایندگان بریتانیایی نشان ندادند، اما لزوم همکاری با ایشان، سبب انعقاد قرارداد (قُطرات) سال ۱۳۲۳ق/۱۹۰۵م. میان نماینده بریتانیایی، یعنی پرایس، و سران بختیاری شد. بر اساس قرارداد مزبور، خوانین بختیاری می‌پذیرفتند که در قبال دریافت مبلغی معین (دو هزار لیره انگلیسی) و سه درصد از سهام شرکت‌های نفتی که در خاک بختیاری تأسیس می‌شدند، مأمور حفاظت از خطوط لوله‌های نفتی و تأسیسات نفتی شوند. به‌رغم این توافقات اولیه، همکاری میان کارگزاران بریتانیایی شرکت نفت و سران بختیاری عاری از چالش نبود و تحولات داخلی ایران (مانند انقلاب مشروطه) و بین‌المللی

(مانند جنگ جهانی اول) بر روند همکاری‌های طرفین اثرگذار بودند. در مناسبات دوجانبه بریتانیایی‌ها با خوانین بختیاری، مسائلی چون فروش اراضی، نارضایتی خوانین از سهم ناچیز ایشان از سهام شرکت‌های نفتی، شکایت آنان از ناکافی بودن مبلغ دو هزار لیبره جهت حراست از تأسیسات نفتی و ناخشنودی بریتانیایی‌ها از اهمال‌کاری بختیاری‌ها در حفاظت از خطوط نفتی، به تدریج روابط دو طرف را دچار تنش کردند. وقوع انقلاب ۱۳۳۶/م. ۱۹۱۷ ق. روسیه و تضاد رهبران آن با دولتمردان بریتانیایی باعث تدوین راهبرد نوینی گردید. سردمداران بریتانیایی با انگیزه مقابله با نفوذ بلشویک‌ها در ایران و مستعمرات آسیایی خود، سیاست حمایت از شکل‌گیری یک دولت مرکزی مقتدر را در ایران پیش گرفتند که برآیند آن، برآمدن تدریجی رضاخان در عرصه سیاسی ایران بود. در نتیجه این سیاست، خوانین بختیاری اهمیت پیشین خود را برای بریتانیایی‌ها از دست دادند و نهایتاً در برابر قدرت فزاینده حکومت مرکزی ایران، ناگزیر از تسلیم شدند.

پیوست

پیوست شماره ۱. سواد قنطرات نامه نمایندگان بریتانیایی امتیازنامه داری

با خوانین بختیاری در سال ۱۳۳۳/ق ۱۹۰۵م.

(مأخذ: ساکما، سند شماره ۷۸۶-۱۳۲۹-۷-۴۴).

کتابنامه

- ابطحی، علیرضا (۱۳۸۴)، *نفت و بختیاری‌ها*، تهران: انتشارات موسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- استرانک، ویلیام تئودور (۱۳۸۵)، *حکومت شیخ خزعل بن جابر و سرکوب شیخ‌نشین خوزستان: بررسی عملکرد امپریالیسم بریتانیا در جنوب غربی ایران ۱۸۹۷-۱۹۲۵ م*، ۱۲۷۶-۱۳۰۴ ش، ترجمه صفالدین تبرائیان و محمد عوادزاده، تهران: موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران.
- اسناد کتابخانه و سازمان ملی اسناد ایران.
- اسناد وزارت امور خارجه ایران.
- اسناد مرکز اسناد ریاست جمهوری.
- امینی، علیرضا (۱۳۸۳)، *مسائل سیاسی-اقتصادی نفت ایران*، تهران: خط سوم.
- اوژن بختیاری، ابوالفتح (۱۳۴۶)، *تاریخ بختیاری*، تهران: بی‌نا.
- جارمن، رابرت ال. و بارل، ام، آر (۱۳۹۷)، *یادداشت‌های سیاسی ایران ۱۳۴۴-۱۳۶۰*، ترجمه محمد صفار و حسن رضائی، ج ۲، تهران: انتشارات موسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- بلوشر، ویرت (۱۳۶۳)، *سفرنامه بلوشر*، ترجمه کیکاوس جهاننداری، تهران: خوارزمی.
- پوربختیار، غفار (زمستان ۱۳۸۸)، «خوانین بختیاری، دولت انگلیس و سیاست‌های نفتی»، *نشریه تاریخ روابط خارجی*، شماره ۴۱، صص ۱۴۷-۱۷۰.
- ذوقی، ایرج (۱۳۸۷)، *مسایل سیاسی و اقتصادی نفت ایران*، تهران: دانش‌پرور.
- رحیم‌زاده صفوی، علی‌اصغر (۱۳۰۸)، *ایران اقتصادی*، ج ۱، تهران: کتابخانه ترقی.
- شوادزان، بنجامین (۱۳۵۴)، *خاورمیانه، نفت و قدرت‌های بزرگ*، ترجمه عبدالحسین شریفیان، تهران: انتشارات کتاب‌های جیبی.
- فاتح، مصطفی (۱۳۵۸)، *پنجاه سال نفت ایران*، تهران: پیام.
- قربان پوردشتکی، خدابخش (۱۳۸۹)، *انگلیس و بختیاری‌ها ۱۸۹۶-۱۹۲۵ م*، تهران: انتشارات، موسسه مطالعات تاریخ معاصر.
- کاتوزیان، محمد علی (۱۳۸۴)، *اقتصاد سیاسی ایران*، ترجمه محمدرضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: مرکز، چ ۱۱.
- کدی، نیکی. آر. (۱۳۶۹)، *ریشه‌های انقلاب ایران*، ترجمه عبدالرحیم گواهی، تهران: قلم.
- کشاوری، محمدعلی (۱۳۷۸)، *نفت در دوره رضاشاه، اسنادی از تجدیدنظر در امتیاز داری (قرارداد ۱۹۳۳ م)*، تهران: اداره کل آرشیو، اسناد و موزه ریاست جمهوری.
- گارثویت، راف (۱۳۷۳)، *تاریخ سیاسی و اجتماعی بختیاری*، ترجمه مهرباب امیری، تهران: انتشارات آژان/سهند.

مناسبات نفتی انگلیسی‌ها با سران حکومت‌گر بختیاری ... (نورالدین نعمتی) ۱۴۱

لنزوسکی، جورج (۱۳۵۶)، *رقابت روسیه و غرب در ایران*، ترجمه اسماعیل رائین، تهران: جاویدان.
هاردینگ، آرتور (۱۳۷۰)، *خاطرات سیاسی*، ترجمه جواد شیخ اسلامی، تهران: کیهان.
یعقوبی‌نژاد، علی (۱۳۷۳)، *رئیس نفت*، تهران: انتشارات یادواره کتاب.
یرگین، دانیل (۱۳۸۵)، *تاریخ جهانی نفت*، ج ۲، ترجمه غلامحسین صالحیار، تهران: انتشارات اطلاعات.

Cronin, Stephanie (2004), "THE POLITICS OF DEBT: The Anglo-Persian Oil Company and the Bakhtiyari khans", *Middle Eastern studies*, vol. 40, No.4, pp. 1-8.

Iran Political Diaries 1881-1965 (1997), Edited by robert Jarman, London: Archive Edition Limited.

